

УДК 321.01:340.114

Ольга Скакун,

доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії і історії права
Навчально-наукового інституту права,
економіки та соціології
Харківського національного університету внутрішніх справ,
член-кореспондент АПрН України,

Наталія Крестовська,

доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії держави і права
Одеської національної юридичної академії

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛІТИЧНІ ТА ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА (відгук на статтю К. В. Харабета)

У статті висвітлюються погляди Т. Г. Шевченка на окремі аспекти державно-правової дійсності, зокрема проаналізовано його правовий ідеал (свобода) та державницький ідеал (Гетьманщина). Піддані критиці твердження: про панславізм Т. Г. Шевченка; схвальне ставлення до діяльності Богдана Хмельницького, який «возз'єднав» Україну з Росією; критичне ставлення до Івана Мазепи.

Ключові слова: Т. Г. Шевченко, Кирило-Мефодіївське братство, свобода, Гетьманщина, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, слов'янофільство.

Спадщина Т. Г. Шевченка не залишає байдужими наших сучасників, у тому числі — російських учених. Професор Військового університету К. В. Харабет, який розробляє надзвичайно цікаву проблему образу права у художній літературі (його перу належать нариси про правові сюжети у творах О. М. Островського та М. О. Некрасова, нарис про І. С. Тургенева — доктора природного права), присвятив одну із своїх робіт політико-правовим аспектам творчості Т. Г. Шевченка [1].

Слід відразу зробити застереження, що політичні та правові погляди великого Кобзаря уже ставали предметом спеціальних досліджень українських учених Я. Браїніна, О. Ф. Скакун, В. Г. Сокурєнка, О. Л. Копилєнка, О. І. Салтовського [2]. Підкреслимо, що усі вказані роботи написані були на основі вивчення літературних першоджерел, але оцінки в них є вельми різними, що певною мірою пояснюється підцензурним характером радянської історіографії, в якій Т. Г. Шевченку відводилося місце революціонера-демократа, тісно і нерозривно пов'язаного з російськими революціонерами і подібного до них же своїм мисленням. У ряду указаних робіт стаття

К. В. Харабета є цінною вже тим, що свідчить про збереження інтересу до української тематики, зокрема шевченкіани, з боку інтелектуальної еліти Росії.

Питання, що виникли при читанні статті К. В. Харабета, спонукали нас до написання статті, вихідні методологічні посилки якої є такими:

— політичні та правові аспекти творчості Т. Г. Шевченка жодною мірою не можна розглядати як розгорнуту політико-правову доктрину, тобто як цілісне науково сформульоване вчення про державу і право [3]. Перед Шевченком стояли інші, ніж власне юридичні, творчі завдання. Тому не слід дивуватися ні формі викладення його поглядів — вона є художньою, а не науковою або навіть публіцистичною, — ні суперечностям у них — адже вони є, скоріше, емоційною, а не раціональною оцінкою державної і правової реальності. Тому, наприклад, у поезії «Саул» в іронічній формі викладена і насильницька, і договірна, і навіть теологічна теорія походження держави. Шевченко, не будучи спеціалістом з державознавства, всього лише висловив своє ставлення до цих теорій, жодною мірою не намагаючись сказати своє «наукове» слово з цих питань;

— особиста біографія Т. Г. Шевченка (яка широко використана для аргументації своїх положень К. В. Харабетом) може розглядатися у кращому випадку як допоміжний документальний матеріал для реконструкції його політичних і правових поглядів. Зокрема, факти викупу Т. Г. Шевченка російськими художниками, знайомство його з російськими юристами, причетність до Кирило-Мефодіївського братства (а не участь у ньому) аж ніяк не є ні свідомством його панславизму, ні доказом того, що східнослов'янські народи «приречені на дружбу і спільне існування, братерську взаємодопомогу» [4];

— поняття «націоналізм», яке К. В. Харабет використовує у виключно негативному, очевидно, марксистському, розумінні, розглядається нами у загальноприйнятому в сучасній політології значенні — як аксіологія нації. Інакше кажучи, як повага до того народу, до котрого належить індивід, вірність йому, прагнення до збереження його самобутності і процвітання сьогодні і в майбутньому. Націоналізм в цьому сенсі не можна ототожнювати із ксенофобією — остання заснована на ненависті до «чужих», а націоналізм — на любові до «своїх». І в такому розумінні Т. Г. Шевченко, як і Шарль де Голль, Олександр Солженицин, як, до речі, і К. В. Харабет — без сумніву, є націоналістом.

Ряд положень статті К. В. Харабета не викликає заперечень, хоча й не є новими. Такими є твердження про критичне ставлення Т. Г. Шевченка до держави і законів, які нею видаються, до кріпосницьких порядків, освячених законом і підтримуваних державою. Не можна не погодитися і з тим, що у Шевченка простежується розрізнення правового («праведного») і неправового закону. Про це писали українські вчені, зокрема Я. Брайнін, О. Ф. Скакун, В. Г. Сокурченко, О. Л. Копиленко. Слова Т. Г. Шевченка («коли ж діждемось Вашингтона з новим та праведним законом») знають і депутати Верховної Ради України (принаймні, ці рядки його віршів у телевізійних передачах звучали з вуст деяких з них). Залишається лише додати, що інтерес до природно-правових ідей у Шевченка обумовлений тими ж причинами, які викликали до життя учення Дж. Локка, Г. Гроція, Т. Гоббса та інших теоретиків природного права — а саме, нагальною необхідністю зміни соціального буття.

Разом з тим окремі положення статті К. В. Харабета, що, безумовно, мають право на існування (враховуючи реальну дію в Україні та Росії конституційно закріпленого принципу політичного та ідеологічного

плюралізму), уявляються дискусійними з наукової точки зору. Тлумачення К. В. Харабетом як поглядів Т. Г. Шевченка, так і його українських інтерпретаторів, є часом голосливим і суперечливим (що негоже для ученого) і, врешті-решт, виявилось одностороннім та необ'єктивним.

Стаття К. В. Харабета розпочинається з твердження про те, що Т. Г. Шевченко був переконаним прибічником ідеї єдності слов'янських народів, а завершується заявою такого роду: «У своїх кращих творах великий Кобзар виступав за встановлення духовної, культурної, політичної та економічної єдності братських східнослов'янських народів, вбачаючи в цьому єдиний шлях для процвітання». Виникає запитання, єдність народів слов'янських чи східнослов'янських обстоював Т. Г. Шевченко? Адже явно це не одне й те саме. Бажано дотримуватися точності у науковому прочитанні праць поета.

Далі, з одного боку, автор статті визнає той факт, що багато творів «політичної лірики» Т. Г. Шевченка «об'єктивно сприяли сплеску українського націоналізму як за сучасної йому доби, так і щодо подій ХХ століття» [5]. З іншого боку, із осудом звачать слова К. В. Харабета: «Є підстави вважати, що в сучасній Україні зусиллями певних політичних кіл формується тенденційна оцінка творчості Кобзара як символу виняткової «самостійності» українського народу, який головною метою свого життя ставив боротьбу за створення незалежної національної держави» [6]. Про те, що це за таємничі кола, і якими є підстави їх підозрювати в «тенденційній оцінці», автор не вказує.

А чи тенденційною є оцінка творчості Т. Г. Шевченка як «символу виняткової «самостійності» українського народу»? Адже К. В. Харабет робить такий же висновок, правда, із застереженням, що підстави для зазначеного висновку дає лише «політична лірика» (до того ж, судячи з контексту — не найкраща) поета. Вживання автором лапок, вочевидь, покликане показати іронічне його ставлення до цього аспекту творчості поета, але ж громадянська позиція завжди шанувалася російськими літераторами. Чи не російські поети вигуквали: «Поэтом можешь ты не быть, но гражданином быть обязан», «Поэт в России больше, чем поэт»? Чому ж у такому разі не може бути політичних мотивів у українського поета? І навіщо ж тоді писати про його політичні переконання, якщо його політична лірика під питанням?

Перш за все, слід розвіяти хибне уявлення про панславизм Т. Г. Шевченка,

який, до того ж, м'яко підмінюється К. В. Харабетом ідеєю панправославизму, тобто об'єднанням східних слов'ян під егідою Руської Православної Церкви [7]. Основні аргументи К. В. Харабета на користь панславизму Т. Г. Шевченка пов'язані з програмними документами Кирило-Мефодіївського братства. Зокрема він наголошує, що «під впливом братства остаточно сформувалися суспільно-правові погляди Т. Шевченка» [8]. Зазначимо, що основна праця Т. Г. Шевченка — його «Кобзар» — до моменту знайомства з братчиками уже була написана і видана, отже, його світогляд в основних своїх рисах вже знайшов своє вираження. Тому швидше можна говорити про взаємовплив братчиків і Шевченка [9].

До завдань даної статті не входить детальний аналіз програмних прагнень Кирило-Мефодіївського братства, що уже зроблено зусиллями Г. Я. Сергієнка, Я. Грицака та інших учених. Але не можна не відзначити, що панславизм Кирило-Мефодіївського братства теж не безумовний і, в усякому разі, не є тотожним офіційному російському панславизму, центральною ідеєю якого була слов'янська імперія з династією Романових на чолі. Братчики захищали ідею державності кожного слов'янського народу [10] і в той же час ідею українського месіанства: український народ як найбільш пригноблений і принижений і в той же час найбільш волелюбний і демократичний мав звільнити росіян від їхнього деспотизму, а поляків — від аристократизму [11].

В той самий час немає підстав стверджувати, що Шевченко «був (і залишається) видатним представником і виразником ідей панславизму як ідеї державного об'єднання всіх слов'ян» [12]. Державне об'єднання слов'ян — це ідея Кирило-Мефодіївського братства, зокрема небагатьох юристів, котрі до нього входили (додамо, що один з братчиків — Г. Андрузький — у своєму конституційному проекті виключав Росію з майбутньої слов'янської федерації). Знайомство Шевченка з цією ідеєю ще не говорить про те, що він її поділяв. У його творах фігурує метафора «слов'янське море», але вона, якщо вдуматися, якраз суперечить ідеї державного об'єднання всіх слов'ян. Адже море — це неструктурований простір, на відміну від держави.

Висновок, який можна зробити з аналізу «Кобзаря», говорить про те, що слов'янську єдність Шевченко розумів, перш за все, як духовну спільність слов'янських народів (і метафора «слов'янське море» напрочуд точно це виражає). Слов'янофіль-

ство Шевченка було повністю підпорядковане національній ідеї, точніше — ідеї національної свободи і самостійності слов'янства серед інших європейських народів (безвідносно до їх релігійної приналежності). Не секрет, що ця ідея в європейській суспільній думці вважалася сумнівною: досить пригадати висунутий Г. Гегелем і підтриманий К. Марксом поділ народів на історичні та неісторичні. Слов'яни віднесені були якраз до останніх. Отже, невідними у вустах Шевченка були похвальні слова Яну Гусу і Павлу Шафаріку (обоє, до речі, не православні: перший — провісник Реформації, а другий — протестант) у поемі «Єретик». Вони викликані тим, що обидва затверджували самобутність і самоцінність слов'янства перед лицем «німців»:

Слава тобі, любомудре,
Чеху-Слав'янину!
Що не дав ти потонути
В німецькій пучині!

Свобода свого народу — ось наріжний камінь слов'янофільства Кобзаря (відзначимо, що взагалі ідея свободи — центральна в його праворозумінні [13]). Лише вона — мета і виправдання братерства слов'ян. У своєму вірші «Полякам» Шевченко, до певної міри ідеалізуючи Річ Посполиту часів до Брестської унії, пише:

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами.
В садах кохалися, цвіли,
Неначе лілії, дівчата.
Пишалася синами мати,
Синами вольними...

Якщо ж свободі народу загрожує держава, своя або чужа, то Шевченко оцінює її однозначно негативно. Звідси — різкі оцінки політики російських царів, особливо Петра I, Катерини II, Миколи I, з іменами яких пов'язаний наступ на українські вільності. Найяскравіше це простежується у поемах «Великий льох», «Кавказ» і «Сон». Не менше, а можливо, й більш гіркі викривальні слова Шевченко кидає на адресу української політичної еліти, котра зневажила українську свободу («І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє»):

Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття — ваші пани,
Ясновельможнії гетьмани.

Гостро критикуючи російські державні порядки, і це особливо підкреслюють українські дослідники, Т. Г. Шевченко ніколи не переносить свою критику на російський

народ [14]. Чим далеко не завжди, на жаль, відповідали Кобзареві представники інтелектуальної російської еліти, про яких з такою похвалою відгукується К. В. Харабет. Наведемо оцінку творчості Т. Г. Шевченка, яку «несамовитий Віссаріон» плавно поширив на всю українську інтелігенцію: «Здравый смысл в Шевченке должен видеть осла, дурака и пошлеца, а сверх того, горького пьяницу, любителя горелки по патриотизму хохлацкому. Этот хохлацкий радикал написал два пасквиля — один на г<осударя> и <мператора>, другой — на г<осударыню> и <мператрицу>.... Я не читал этих пасквилей, и никто из моих знакомых их не читал (что, между прочим, доказывает, что они нисколько не злы, а только плоски и глупы), но уверен, что пасквиль на и<мператрицу> должен быть возмутительно гадок по причине, о которой я уже говорил. Шевченку послали на Кавказ солдатом. Мне не жаль его, будь я его судьбою, я сделал бы не меньше... Одна скотина из хохлацких либералов, некто Кулиш (экая свинская фамилия!) ... напечатал историю Малороссии, где сказал, что Малороссия или должна отторгнуться от России, или погибнуть. Цензор Ивановский просмотрел эту фразу, и она прошла. И немудрено: в глупом и бездарном сочинении всего легче недосмотреть и за него попасться. ... Ох эти мне хохлы. Ведь бараны — а либеральничают во имя галушек и вареников с свиным салом!» [15].

Ідея свободи є ключовою для оцінки знакових для України осіб гетьманів Богдана Хмельницького і Івана Мазепи. У російськомовній п'єсі «Никита Гайдай» Хмельницький названий благородним гетьманом, а у поемі «Великий льох» поставлений на один рівень з Петром I і Катериною II. Тут важливий контекст. К. В. Харабет пише, що у п'єсі «Никита Гайдай» Шевченко оцінює Б. Хмельницького як «видатного політичного діяча України, що возз'єднав Україну з Росією» [16]. Але в реальності у п'єсі (точніше, в єдиному уривку, що дійшов до нас) йдеться про благородного гетьмана — друга польського короля Владислава, — який обстоює козацькі вільності [17], тобто про події, що передують «возз'єднанню».

Нагадаємо сюжет поеми «Великий льох» (до радянських видань «Кобзаря» як українською, так і російською мовою, ця поема, пройнята національним духом, не включалася). Три душі мучаться, не маючи можливості потрапити до раю, тому що: одна з них, будучи юною дівчиною, перейшла дорогу з повними відрами (на удачу) гетьманові Хмельницькому, не знаючи, що він їде

на Переяславську раду; друга напувала зі свого відра коня Петра I, що їхав з Батурина (після страшної розправи з цим місцем — столицею гетьмана Мазепи); третя, будучи малим дитям, посміхнулася, побачивши золочену галеру, в якій Дніпром подорожувала Катерина II.

Звідси випливає однозначний висновок: поки гетьман боровся за свободу України, Шевченко його вихваляє, але його дії, що призвели до московського протекторату над Україною, оцінює однозначно негативно, і це підтверджується багатьма віршами:

...Ой Богдане!

Нерозумний сину!

Подивись тепер на матір,

На свою Вкраїну,

Що, колишучи, співала

Про свою недолу,

Що, співаючи, ридала,

Виглядала волю («Розрита могила») [18]

За що ми любимо Богдана?

За те, що москалі його забули,

У дурні німчики обули

Великомудрого гетьмана [19].

Якби-то ти, Богдане п'яний,

Тепер на Переяслав глянув!

Та на замчище подив[ив]сь!

Упився б! здорово упивсь! [20]

Що стосується Івана Мазепи, то, за словами К. В. Харабета, ми бачимо у Шевченка знову-таки подвійну оцінку. К. В. Харабет пояснює позитивну оцінку Мазепи у ранніх творах тим, що Т. Г. Шевченко не знав на той момент історичних документів про діяльність Мазепи, а коли нібито дізнався, то й став називати його зрадником. Чи це так?

Гетьман Мазепа є одним з героїв двох поетичних творів Шевченка — «Іржавець» і «Чернець».

У вірші «Іржавець» (1847) поет пише про Полтавську битву та її страшні наслідки (руйнування Січі, репресії щодо прибічників Мазепи і т. д.). Основний сенс тієї частини вірша, де йдеться про Мазепу, полягає в засудженні усобиці між Мазепою і Семеном Палієм — фастівським полковником:

Нарадила мати,

Як пшениченьку пожати,

Полтаву достати.

Ой пожали б, якби були

Одностайне стали

Та з фастівським полковником

Гетьмана єднали [21].

Поема «Чернець» (1847) присвячена політичному суперникові Мазепи, поверженому не без допомоги останнього, — Семінові Палію. Палій, який став ченцем (це поетична вигадка Шевченка) читає в келії Святе Письмо:

І тихнуть Божії слова,
І в келії, неначе в Січі,
Братерство славне ожива.
А сивий гетьман, мов сова,
Ченцеві зазирає в очі [22].

У написаній майже десять років по тому повісті «Близнець» (1855) Мазепа згадується двічі, обидва рази у зв'язку з церковними справами:

«Этo соборный храм прекрасной, грациозной, полурукоко, полувизантийской архитектуры, воздвигнутый знаменитым анафемой Иваном Мазепoю в 1690 году» [23].

«Церковь во имя Покрова, неуклюжей и бесхарактерной архитектуры, воздвигнутая ... полковником переяславским Мировичем, другом и соучастником проклинаемого Ивана Мазепы. В этой церкви хранится замечательная историческая картина ... Картина разделена на две части: вверху — Покров Пресвятыя Богородицы, а внизу — П[етр] П[ервый] с и[мператрицей] Е[катериной] I, а вокруг их все знаменитые сподвижники его. В том числе и г[етман] Мазепа, и ктитoр храма во всех своих регалиях» [24].

Думається, ці тексти говорять самі за себе — Мазепа згадується як будівничий прекрасної церкви і як особа, що знаходиться під заступництвом Богородиці. Що ж до «анафемі» і «проклинаемого», то абсолютно вочевидь, що тут Шевченко передає явно чужу, усталену як штамп оцінку (адже і ми, услід усталеній літературній традиції називаємо останніх прямих нащадків Гуго Капета «клятимися королями», хоча не обов'язково при цьому засуджуємо їх політику).

Вочевидь, що приведені в творах різних років оцінки Мазепи не дуже відрізняються одна від одної, а головне — не є негативними.

Що стосується наведеної в статті К. В. Харабета нібито шевченківської характеристики Мазепи як «превращающего гетмана», то слід врахувати, що знову-таки це не слова власне Т. Г. Шевченка, а зроблений ним запис народної пісні [25].

Відзначимо, що критичне ставлення Т. Г. Шевченка до держав і політичних сил, що зазіхали на свободу українського народу, зовсім не означає його негативного ставлення до держави взагалі. Про це ще двадцять років тому писала співавторка цієї статті: «Не можна погодитися з приписуванням Т. Г. Шевченко анархічних, антидержавних поглядів» [26]. Дійсно, в творах Шевченка виразно простежується

державний ідеал, яким є національна держава, стосовно України — Гетьманщина, тобто Козацька держава, створена вільними людьми, хоча перспективи її відродження оцінювалися поетом вельми невтішно:

Ще на Україні веселі
І вольнії пишались села
Тойді, як праведно жили
Старий козак и діток двоє...
Ще за гетьманщини старої
Давно се діялось колись («Невольник»).
Була колись Гетьманщина,
Та вже не вернеться.
Було колись — панували,
Та більше не будем!
Тії слави козацької
Повік не забудем! («Тарасова ніч»).

Зазначимо примітний факт: у російському перекладі обох поем, зробленому в радянські часи, ці фрагменти відсутні. Державний ідеал великого поета явно не вписувався у канонічний образ тираноборця, створений радянською пропагандою.

Замість висновків. Політичні і державно-правові погляди великого Кобзаря, поза сумнівом, заслуговують на вдумливе вивчення і, як і раніше, залишаються на передньому краї сучасних політичних і ідеологічних баталій. У шевченківській спадщині можна знайти багато різних, деколи досить суперечливих думок з різних питань, у тому числі і з державно-правових. Важливо при цьому пам'ятати, що актуальність порушених Шевченком проблем не повинна провокувати модернізацію його позиції. Як би це не здавалося зручним, не можна думки великого Кобзаря підганяти під сучасні політичні плани, зокрема виправдовувати ними сучасний панславізм, який, цитуємо К. В. Харабета, включає укладення «економічного і військово-політичного союзу східнослов'янських держав як відповіді на виклики глобальних погроз, що стоять перед людством взагалі і християнською Європою, — зокрема». І останнє: наводячи оцінки великим Кобзарем історичних подій і осіб, не завадило би не лише скористатися застарілими виданнями «Шевченківського словника», а й звернутися до першоджерел. Багато що побачиться зовсім по-іншому, особливо, якщо буде здолана політична упередженість і переможе наукова об'єктивність, можлива за умови дотримання принципу історизму в такого роду дослідженнях.

ПРИМІТКИ

1. Харабет К. В. Политико-правовые воззрения Т. Г. Шевченко / К. В. Харабет // Российская юстиция. — 2008. — № 5. — С. 69—72.
2. Брайнін Я. Критика законності царської Росії в творах Т. Г. Шевченка / Я. Брайнін // Радянське право. — 1964. — № 6. — С. 20—25; Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861—1917) : монография / О. Ф. Скакун. — Х. : Изд-во при Харьков. ун-те изд. объедин. «Вища школа», 1987. — 159 с.; Копиленко О. Л. Політико-правові ідеї Т. Шевченка та І. Франка в сучасній ідеологічній боротьбі / О. Л. Копиленко. — К. : Наукова думка, 1990. — 116 с.; Сокурєнко В. Г. Общественно-политические взгляды Т. Г. Шевченко (К 170-летию со дня рождения) / В. Г. Сокурєнко // Советское государство и право. — 1984. — № 9. — С. 110—118; Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя) / О. І. Салтовський. — К. : ПАРАПАН, 2002. — 396 с.
3. Скакун О. Ф. Зазнач. праця. — С. 17; Копиленко О. Л. Зазнач. праця. — С. 22.
4. Харабет К. В. Зазнач. праця. — С. 72.
5. Там само. — С. 72.
6. Там само — С. 69.
7. Там само.
8. Там само. — С. 70.
9. Салтовський О. І. Зазнач. праця. — С. 184.
10. Там само. — С. 150.
11. Грицак Я. Нариси Історії України: Формування модерної української нації ХІХ—ХХ ст. : навч. посіб. / Ярослав Грицак. — 2-е вид. — К. : Генеза, 2000. — С. 38.
12. Харабет К. В. Зазнач. праця. — С. 71.
13. Салтовський О. І. Зазнач. праця. — С. 198.
14. Скакун О. Ф. Зазнач. праця. — С. 18—19; Салтовський О. І. Зазнач. праця. — С. 194.
15. Белинский В. Г. Письмо П. Г. Анненкову / В. Г. Белинский // Полное собрание сочинений : в 13 т. / В. Г. Белинский. — М., 1956. — Т. 12 : Письма 1841—1848. — С. 442.
16. Харабет К. В. Зазнач. праця. — С. 71.
17. Шевченко Т. Никита Гайдай / Тарас Шевченко // Зібрання творів : у 6 т. — К., 2003. — Т. 3 : Драматичні твори. Повісті. — С. 18.
18. Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. / Тарас Шевченко. — К., 2003. — Т. 1 : Поезія 1837—1847. — С. 253.
19. Там само. — Т. 1 : Поезія 1837-1847. — С. 372.
20. Там само. — Т. 2 : Поезія 1847-1861. — С. 308.
21. Там само. — С. 44.
22. Там само. — С. 51.
23. Шевченко Т. Г. Близнецы / Тарас Шевченко // Зібрання творів : у 6 т. — К., 2003. — Т. 4 : Повісті. — С. 18.
24. Там само — С. 28.
25. Шевченко Т. Г. Записи народної творчості / Тарас Шевченко // Зібрання творів : у 6 т. — К., 2003. — Т. 5. — С. 261, 268.
26. Скакун О. Ф. Зазнач. праця. — С. 17.

Скакун Ольга, Крестовская Наталья. К вопросу о политических и государственно-правовых взглядах Т. Г. Шевченко (отзыв на статью К. В. Харабета).

В статье освещаются взгляды Т. Г. Шевченко на отдельные аспекты государственно-правовой действительности, в частности проанализированы его правовой идеал (свобода) и государственный идеал (Гетьманщина). Подвергнуты критике утверждения: о панславизме Т. Г. Шевченко; одобрительном отношении к деятельности Богдана Хмельницкого, который «воссоединил» Украину с Россией; критическое отношение к Ивану Мазепе.

Ключевые слова: Т. Г. Шевченко, Кирилло-Мефодиевское братство, свобода, Гетманщина, Богдан Хмельницкий, Иван Мазепа, славянофильство.

Skakun Olga, Krestovska Natalya. To the question about the political, state and legal views of T. G. Shevchenko (review on the article of K. V. Kharabet).

The views of T. G. Shevchenko on some aspects of state and legal reality are lighted up in the article, in particular, his legal ideal (freedom) and state ideal (Getmanshchina) is analyzed. Some assertions are criticized: panslavism of T. G. Shevchenko; approving attitude toward activity of Bohdan Khmelnytsky, who «reunited» Ukraine with Russia; critical attitude toward Ivan Mazepa.

Key words: T. G. Shevchenko, Cyril-Methodiy fraternity, freedom, Getmanshchina, Bohdan Khmelnytsky, Ivan Mazepa, Slavophilism.